

**ОСНОВАТЕЛИ МИРОВОЙ
 КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ**

УДК 343.982

Комаха В.О.*

**МАКАРЕНКО МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ -
 ОДИН ІЗ ФУНДАТОРІВ І ПЕРШИЙ КЕРІВНИК
 ОДЕСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ
 СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
 (до 100-річчя з дня заснування Одеського НДІСЕ)**

Комаха В.А. Макаренко Николай Прокопович – один из основателей и первый руководитель Одесского НИИ судебных экспертиз (к 100-летию со дня основания Одесского НИИСЭ). – Статья.

Статья посвящена памяти украинского ученого-криминалиста, профессора М.П. Макаренко, жизненный путь которого был неразрывно связан с Одесским научно-исследовательским институтом судебных экспертиз. М.П. Макаренко работал в должности профессора и читал лекции по криминалистике под названием «Техника расследования преступлений» для студентов судебного профиля на юридическом факультете Одесского института народного хозяйства, а также читал курс криминалистики для судебных медиков в Институте усовершенствования врачей. Написанное М.П. Макаренко в 1925 г. практическое пособие «Техника расследования преступлений» было первым отечественным изданием на Украине и вообще одним из первых среди подобных пособий, которые были опубликованы в то время в бывшем Советском Союзе.

Ключевые слова: основатели криминалистики, Одесский научно-исследовательский институт судебных экспертиз, техника расследования преступлений, выезд на место происшествия или обнаружения преступления

Komakha V.A. Mykola Prokopovych Makarenko – one of the founders and first director of the Odessa Research Institute of Forensic Expertise (to the 100th anniversary of the Odessa RIFE founding). – Article.

The article is devoted to the memory of the Ukrainian scientist and criminologist, Prof. M.P. Makarenko, whose life was inextricably connected to the Odessa Research Institute of Forensic Expertise. M.P. Makarenko worked as a professor and read lectures in criminology on «Crime investigation technique» for students of legal profile at the Law Faculty of the Odessa Institute of National Economy, and taught a course of criminology for medicolegists at the Institute for Advanced Medical. His practical guide «Technique of investigation of crimes» (1925) was the first national publication in Ukraine and in general one of the first such works, which were published at the time in the former Soviet Union.

Keywords: founders of criminology, Odessa Research Institute of Forensic Expertise, crime investigation technology, the scene of the crime or detection of crime

* **Комаха Володимир Олександрович** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики.

Комаха В.О. Макаренко Микола Прокопович – один із фундаторів і перший керівник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз (до 100-річчя з дня заснування Одеського НДІСЕ). – Стаття.

Статтю присвячено пам'яті українського вченого-криміналіста, професора М.П. Макаренко, життєвий шлях якого був нерозривно пов'язаний з Одеським науково-дослідним інститутом судових експертиз. М.П. Макаренко працював на посаді професора і читав лекції з криміналістики під назвою «Техніка розслідування злочинів» для студентів судового профілю на юридичному факультеті Одеського інституту народного господарства, а також читав курс криміналістики для судових медиків в Інституті удосконалення лікарів. Написаний М.П. Макаренко в 1925 р. практичний посібник «Техніка розслідування злочинів» був першим вітчизняним виданням в Україні і, взагалі, одним із перших серед подібних посібників, які були опубліковані в той час в колишньому Радянському Союзі.

Ключові слова: фундатори криміналістики, Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз, техніка розслідування злочинів, виїзд на місце події чи виявлення злочину

Український вчений-криміналіст, професор по кафедрі криміналістики (з 17.10.1939 р.), професор юридичного факультету Одеського інституту народного господарства (01.10.1926-01.10.1930 рр.), один із засновників Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз і перший його керівник (1914-1938 рр.), народився 1(13).05.1874 р. в с. Іванківці, Прилуцького повіту, Полтавської губернії (тепер Чернігівська область). Його батько був сільським, а потім волосним писарем, служив конторником у маєтку Скоропадського в м. Тростянець і в Прилуцькому повітовому земстві і одночасно вів невелике сільське господарство. Мати займалася домашнім господарством. Після закінчення земського народного училища М.П. Макаренко навчався в Прилуцькій гімназії, яку закінчив в 1897 р. Обтяжений великою родиною, батько не міг утримувати Миколу Прокоповича під час навчання в гімназії, і він до 6-го класу гімназії учився і знаходився на утриманні дядька, рідного брата матері, М. А. Рашкевича, який працював учителем письма в цій гімназії. Батько помер незабаром після вступу сина до гімназії, і нерухомого

майна після його смерті не залишилося. З 6-го класу гімназії М.П. Макаренко утримувався на свої кошти, які одержував за заняття репетиторством і одночасно матеріально допомагав бідуючій матері.

Після закінчення гімназії в цьому самому році Микола Прокопович поступив на юридичний факультет Московського університету, який закінчив у 1902 р. В університеті матеріально утримував себе сам за рахунок доходів від проведених уроків, співав у хорах і займався іншою випадковою роботою, зокрема, статистичною при переписах. У 1899 р. Миколу Прокоповича було виключено із університету і піддано адміністративній висилці, без права проживання в університетських містах за активну участь в студентських «безладдях» і вільностях. Потім ще двічі він був підданий запобігливим адміністративним висилкам і неодноразовим жандармським обшукам. Незалежно від цього М.П. Макаренко був рекомендований юридичним факультетом Московського університету залишитися при університеті після його закінчення з метою підготовки до професорського звання, чим було відмічено його

здібності і зацікавленість до науки. Однак, ця рекомендація не була затверджена піклувальником Московського навчального округу «за неблагонадійність», тому Микола Прокопович одразу після закінчення навчання втратив можливість працювати в сфері науки і був зарахований кандидатом на судові посади при Московському окружному суді, де незабаром був призначений секретарем 8-го відділення цього суду.

В період з 1906 по 1913 рр. М.П. Макаренко працював в судовому відомстві на посадах спочатку виконуючого обов'язки судового слідчого 2 участку Тверського повіту Тверського окружного суду (1906-1911 рр.), а потім – виконуючого обов'язки судового слідчого з найважливіших справ Рязанського окружного суду (1911-1913 рр.).

Коли розпочалася в Росії кампанія з пошуку, відбору і підготовки досвідчених осіб для роботи в заново створюваних судово-експертних установах, Микола Прокопович виявив бажання, і в липні 1913 р. він був відряджений до відкритого вперше в історії Росії в 1912 р. Кабінету НСЕ при прокуратурі Петербурзької судової палати. В цьому Кабінеті НСЕ він, як і інші кандидати, проходив підготовку з метою зайняття посад співробітників в запланованих бути відкритими в майбутньому аналогічних Кабінетах НСЕ в інших містах Російської імперії, шляхом проведення практичних занять і прослуховування нового курсу з криміналістики і науково-судової експертизи, які проводилися під керівництвом старшого асистента швейцарського вченого-криміналіста, професора Лозаннського університету Рудольфа Арчибальда Рейса [8(20).07.1875 р., Nechtsberg, Баден, Німеччина – 7.08.1929 р., Белград,

Югославія] доктора природничих наук Е.Г. Пфеффера.

Після проходження цього курсу з фахової підготовки М.П. Макаренко було призначено з 1(14) січня 1914 р. керівником Кабінетом НСЕ при прокуратурі Одеської судової палати з дорученням організації і влаштування його. Відкриття цього Кабінету відбулося 15(28) лютого 1914 р.

В 1919–1920 рр. М.П. Макаренко був підтверджений на цій посаді Одеським губернським революційним комітетом, з підпорядкуванням Одеського КНСЕ НКЮ України, а потім, з реорганізацією його в 1923 р. в крайовий Кабінет НСЕ. Після реорганізації Одеського крайового КНСЕ в 1925 р. в Одеський ІНСЕ Микола Прокопович був призначений його директором, і на цій посаді він працював до 15 серпня 1938 р., коли наказом НКЮ УРСР його звільнили з посади директора і призначили заступником директора цього Інституту НСЕ з наукової, науково-оперативної і педагогічної, з підготовки аспірантів, роботи. Після призначення його заступником директора йому була призначена персональна ставка заробітної платні – 750 руб. на місяць, в той час, як штатна ставка директора була 500 руб., а заступника директора – 450 руб. на місяць. Але, як писав сам М.П. Макаренко, «Повинен зізнатися, що переміщення мене з посади директора Одеського ІНСЕ на посаду заступника директора цього самого Інституту НСЕ, було мені не зовсім приємним, але Народний комісар юстиції УРСР, який мене в зв'язку з цим запросив до Києва, пояснив, що ця міра була викликана необхідністю підготовки зміни із юристів членів партії і що товариш Кравцов, якого було

призначено директором Одеського ІНСЕ, одночасно буде зарахований і аспірантом цього самого Інституту НСЕ, а, таким чином, він буде знаходитися під моїм керівництвом» [3].

Виконуючи обов'язки протягом 1914-1938 рр. керівника такої судово-експертної установи як Одеський, на першому етапі його становлення, Кабінет НСЕ, а потім Інститут НСЕ, М.П. Макаренко розширив, упорядкував і поставив чудово його як судово-експертну, так і науково-дослідну роботу, він приймав активну участь в громадському житті і педагогічній діяльності, а також і в науково-дослідній – в області улюбленої його галузі знань, – криміналістики.

В сфері педагогічної діяльності М.П. Макаренко з 1918 р. працював викладачем з загального і спеціального законопровадження в сільськогосподарській меліоративній середній школі і зберіг цю посаду, коли школа була реорганізована в будівельно-меліоративний технікум № 2, а у Вечірньому робітничому університеті він читав курс лекцій з державного права. З 1924 р., коли були відкриті курси НКЮ УСРР з підготовки і перепідготовки радянських юристів, а потім юридична школа НКЮ УСРР, він безперервно читав курс лекцій з криміналістики. З 1 жовтня 1926 р. по 1 жовтня 1930 р. М.П. Макаренко працював на посаді професора і читав лекції з криміналістики під назвою «Техніка розслідування злочинів» для студентів судового профілю на юридичному факультеті Одеського інституту народного господарства, який в 1930 р. в Одесі було ліквідовано і переведено до складу Харківського інституту права й радянського будівництва. Нарешті, він читав курс криміналістики для судових медиків,

яких періодично скликали з цією метою, в Інституті удосконалення лікарів.

Постановою Комітету із справ вищої школи при РНК СРСР від 17 жовтня 1939 р. за № 36 М.П. Макаренко було присвоєно і затверджено вчене звання професора по кафедрі криміналістики на підставі подання, яке було зроблено Вченими радами Одеського ІНСЕ і Всесоюзного інституту юридичних наук НКЮ СРСР.

М.П. Макаренко написав і опублікував низку наукових праць. Серед зазначених наукових праць необхідно зупинитися більше докладно на аналізі окремих із них і, зокрема, на одній із його перших наукових праць «Техніка розслідування злочинів», яка була опублікована в 1925 р., і праці, присвяченій питанням розслідування справ про отруєння, яка була опублікована в 1934 р.

У зв'язку з тим, що ці видання сьогодні є бібліографічною рідкістю і більшість вітчизняних юристів незнайома з їх змістом, нижче буде проведено їх короткий аналіз.

Практичний посібник «Техніка розслідування злочинів» [5], написаний М.П. Макаренко і опублікований в 1925 р., був першим вітчизняним виданням в Україні і, взагалі, одним із перших серед подібних посібників, які були опубліковані в той час в колишньому Радянському Союзі. Відомий український криміналіст Микола Сергійович Бокаріус [19(31).03.1869 р., Одеса – 23.12.1931 р., Харків], який був в той час директором Харківського ІНСЕ, в рецензії [1] на це видання писав: «Выпуск этой книги имеет целью устранить почти полное отсутствие доступной и популярно-изложенной литературы, знакомящей широкие круги работников юстиции

с научными методами расследования преступлений, а в частности, с исследованием места совершения или обнаружения преступлений и с методами собирания, сохранения и исследования вещественных доказательств, и, вместе с тем, являясь кратким практическим руководством, расширить кругозор работников советской юстиции и побудить их более вдумчиво и умело подходить к вопросу собирания, сохранения и исследования вещественных доказательств, послужив к согласованию их работы с работой Кабинетов НСЭ». Майбутній вчений-криміналіст доктор юридичних наук (1954 р.), професор (1955 р.), заслужений діяч науки РРФСР (1964 р.) Степан Петрович Митричев [1904 р., с. Тарханово Ардатського повіту Симбірської губернії (тепер – Мордовська АР) – 1977 р.] також позитивно висловився про зазначену вище наукову працю М.П. Макаренка, він, зокрема, зазначав, що книга М.П. Макаренка дуже вигідно відрізнялася від підручника «Криміналістика», написаного в 1925 р. російським вченим-криміналістом, професором Іваном Миколайовичем Якимовим [24.06(6.07).1884 р., Новгород, Російська імперія – 1954 р.]. Вона була написана доброю літературною мовою, не претендуючи на велику вченість, М.П. Макаренко у вдалій популярній формі виклав деякі питання наукових методів розкриття злочинів. Крім книг М.П.Макаренка і І.М.Якімова до 1936 р., – підкреслював далі С.П. Митричев, – у нас не було видано жодної іншої книги, які могли б бути рекомендовані в якості навчального посібника з криміналістики [6, с. 64].

Книга М.П. Макаренка була розділена на декілька частин, в яких розкри-

валися різні питання щодо практики проведення слідства.

Так, наприклад, в першій частині книги, яка була присвячена діяльності слідчого на місці події, автором давалося багато корисних порад працівникам слідства і дізнання: як проводити огляд місця події в приміщеннях і на відкритій місцевості, які методи і засоби фіксації при цьому необхідно було використовувати, а також давалися поради, як тактично правильно проводити огляд трупа на місці події.

В частині книги, присвяченій слідам крові, автор давав пораду, як і де вести пошук слідів крові; як визначити, що в слідах була кров; як проводити спектральний аналіз крові і мікрохімічні реакції на їх присутність, а також як проводити диференціацію крові людини від крові інших теплокровних тварин. В цій самій частині книги автор також давав поради, як необхідно було проводити пошук, збирання, зберігання і пересилку речових доказів із слідами крові.

Найбільш досконально розробленою частиною зазначеної книги була та її частина, яка була присвячена дактилоскопії і практиці її використання в розслідуванні злочинів, а також практиці дослідження документів.

Розкриваючи сутність дактилоскопії, автор спочатку знайомив читача з її науковими основами, де приділив увагу достовірності дактилоскопії як речового доказу, а також її значенню в реєстрації злочинців. В цій самій частині приділялася увага питанням пошуку невидимих слідів рук людини, способам їх виявлення і фіксації.

В частині книги, яка була присвячена підробці документів, для працівників

слідства й дізнання того часу автором повідомлялося багато цікавих випадків щодо ознак, які свідчили про підробку документів, і як вони виявлялися.

В цілому, цей практичний посібник М.П. Макаренка давав корисні для працівників органів слідства і дізнання поради, які вони могли використовувати в необхідних випадках при виконанні своїх службових обов'язків на місці події і при огляді речових доказів.

Другий посібник М.П. Макаренка «Розслід справ про отруєння» [4] був опублікований в 1934 р. Цей посібник, – підкреслював у передмові його редактор І. М. Леві, – задовільно допомагав розв'язувати завдання озброєння працівників судово-слідчих органів необхідними їм фаховими знаннями для розслідування справ про отруєння [4, с. 6-7].

Позитивний бік цього видання полягав в тому, що наголос у ньому було зроблено саме на фахових питаннях, що значна частина праці була присвячена ознайомленню працівників судово-слідчих органів з курсом елементарних основ токсикології, що в ній докладно, мірою, необхідною для працівників судово-слідчих органів, подавалося загальне уявлення про різні види отруйних речовин, їхні властивості, швидкість і тривалість дії їх на організм людини чи тварини, зовнішні симптоми, час настання смерті тощо.

Автор в цій праці приділяв досить багато уваги найважливішій частині дії слідчого при розслідуванні справ про отруєння, яка частіш за все могла вирішувати успіх розслідування і яка могла бути першим кроком розслідування, а саме: оглядові місця події, допитові потерпілих (якщо вони були ще живі до моменту прибуття слідчого і були

спроможні давати свідчення), вилученню, закупорюванню і транспортуванню залишків страви, напоїв, ліків, блювотних мас, калу, сечі, вмісту шлунку, внутрішніх органів тощо.

Новим у криміналістичній літературі того часу, яка висвітлювала питання методології розслідування справ про отруєння, в аналізованій праці був розділ, в якому наводилися відомості про методологію розслідування справ, пов'язаних з отруєнням тварин. Необхідність цього розділу впливала із потреб судової практики того часу, яка знала перелік справ про шкідництво, направлене на зменшення поголів'я худоби. Відомості, які подавалися в цьому розділі, були взяті автором в більшості випадків з конкретних справ, які проходили через Одеський ІНСЕ.

Основною причиною написання цього посібника, – писав у вступі М.П. Макаренко, – була відсутність систематизованих праць, присвячених розслідуванню справ про отруєння, і тому примусив нас опрацювати ці питання і скласти популярний посібник, доступний для працівників звичайної кваліфікації, використавши для нього не тільки літературні джерела, а й власний досвід, придбаний на багаторічній роботі в Одеському ІНСЕ.

М.П. Макаренко з початком Великої Вітчизняної війни не евакуювався із Одеси і в період її окупації румунськими військами з 16 жовтня 1941 р. по 10 квітня 1944 р. знаходився в місті у зв'язку з наступними, не передбаченими обставинами. 30 липня 1941 р. директор Одеського ІНСЕ М.А. Кравцов був мобілізований на війну і прикомандирований до прокуратури Одеського військового округу, а Миколі Про-

коповичу, як заступнику директора Одеського ІНСЕ, М.А. Кравцовим було запропоновано закінчити підготовку до евакуації найбільш цінної апаратури Інституту і забезпечити його відправку, після чого Микола Прокопович міг розпоряджатися собою. До 8 серпня 1941 р. укладання й упакування найбільш цінного обладнання Одеського ІНСЕ було закінчено, і була досягнута домовленість про найшвидше прийняття його до вантаження на один із вантажних пароплавів.

Супроводжувати майно Інституту ІНСЕ М.А. Кравцов доручив коменданту Одеського ІНСЕ П.О. Ріхтеру.

М.П. Макаренко з родиною із восьми осіб 8 серпня 1941 р. відправився в порт для посадки на теплохід «Молдавія» з метою евакуації із Одеси, але в результаті повітряного нальоту на порт посадка була припинена, і військова охорона всіх вивела із порту. Цього самого дня вночі, при повторному повітряному нальоті ворожої авіації, було поранено в голову його дочку Наталію, в результаті ушкодження голови вона отримала струс мозку і протягом двох місяців знаходилася на постільному режимі вдома, а потім була в лікарні. Залишити її з 5-річною дитиною на руках Микола Прокопович не міг. Коли поранена дочка начала одужувати, спроби евакуюватися із Одеси ні до чого не привели.

19 серпня 1941 р. за розпорядженням М.П. Макаренка, ящики з обладнаннями і приладами Одеського ІНСЕ були завантажені на маленький вантажний пароплав, який відбував в Новоросійський порт в супроводі співробітника Інституту ІНСЕ інженера С. Флорова, так як П. Ріхтер у вирішальну хвилину супроводжувати вантаж відмовився, мотивую-

чи свою відмову тим, що його родину на вантажний пароплав не приймали, а без родини він відмовився евакуюватися.

В ніч на 22 вересня 1941 р. будинок по вулиці Пастера, 48, в якому знаходився Одеський ІНСЕ, а також і квартира М.П. Макаренка, згорів в результаті повітряного бомбардування, хоча і охоронявся 6-ма співробітниками Інституту ІНСЕ на чолі із завідувачем секцією хімічних досліджень В.Е. Озецьким. Сам же Микола Прокопович в той час хворів дизентерією і знаходився з родиною на 13 станції Великого Фонтану, куди вони тимчасово перебралися на дачу – як більш безпечне місце, чим центр міста, який зазнавав постійно бомбардувань з повітря. Все його майно, яке знаходилося в квартирі (бібліотека, білизна, костюми тощо) згоріло, згоріли також і його рукописи та інші матеріали науково-дослідної роботи. Залишившись таким чином без майна і засобів існування, М.П. Макаренко з родиною довгий час голодував, тому він погодився працювати в університеті, де читав курс лекцій з історії російського кримінального права до часів судової реформи 1864 р. протягом 1943/1944 навчального року, але не закінчив, так як місто замість румунів зайняли німці, і заняття в університеті було припинено.

Після звільнення Одеси 10 квітня 1944 р. від фашистських окупантів, згідно з вказівками начальника управління НКЮ УРСР по Одеській області товариша Астрова, Одеський ІНСЕ відновив свою роботу з 14 квітня 1944 р.

У зв'язку з відсутністю директора Одеського ІНСЕ М.А. Кравцова, який ще не був демобілізований із переліків діючої армії, М.П. Макаренко приступив до виконання обов'язків директора цього Інституту ІНСЕ, і 15 квітня 1944 р.

за його підписом було видано наказ по Одеському ІНСЕ № 3, в якому зазначалося, що визнати нижче названих співробітників Одеського ІНСЕ, які призупинили роботу внаслідок пожежі будинку по вул. Пастера, 48, в якому до 21 вересня 1941 р. розміщалися лабораторії та інші структурні підрозділи Одеського ІНСЕ, а потім у зв'язку з окупацією Одеси німецькими і румунськими військами, і тепер з'явилися і виявили бажання продовжувати роботу в цій судово-експертній установі, визнати тимчасово, до розпорядження НКЮ УРСР, відновленими в їх посадах з цього дня – 15 квітня 1944 р. Серед двадцяти осіб, які були зараховані 15 квітня 1944 р. в переліку співробітників Одеського ІНСЕ із осіб старої гвардії досвідчених фахівців, залишилися тільки М.П. Макаренко і А.К. Папаспіракі, перший спочатку виконував обов'язки директора Одеського ІНСЕ, а другий – завідувача секцією криміналістичної ідентифікації.

Після призначення НКЮ УРСР з 30 червня 1944 р. директором Одеського ІНСЕ М.А. Кравцова М.П. Макаренко наказом по Одеському ІНСЕ був призначений завідувачем відділенням судовофотографічних досліджень, де він працював до останніх днів свого життя.

Помер Микола Прокопович Макаренко на 72 році життя – 26 червня 1945 р. в Одесі.

В річному звіті про роботу Одеського ІНСЕ за 1945 р. зазначалося: «Звітний рік був відмічений в житті Інституту важкою втратою. Помер найстаріший співробітник і засновник Інституту Микола Прокопович Макаренко. З моменту заснування Інституту (тоді Кабінету НСЕ) в 1914 р. М.П. Макаренко його очолював. Йому

Інститут НСЕ зобов'язаний збереженням свого цінного обладнання в період громадянської війни, а також провідних фахівців наукових співробітників. Керуючи всією науково-дослідною і науково-оперативною роботою Інституту НСЕ, М.П. Макаренко сам приймав в ній велику і активну участь, а одну із її найважливіших галузей – виїзди на місце події чи виявлення злочину, – виконував завжди виключно він. Колектив наукових співробітників Інституту НСЕ втратив свого наукового керівника, який володів великими знаннями і величезним досвідом, старшого товариша, який завжди був готовий допомогти в роботі» [2].

Список використаних джерел

1. Бокариус Н.С. Рецензия на книгу Н.П.Макаренко. Техника расследования преступлений / Н.С. Бокариус. //Архив криминологии и судебной медицины. – Харьков, 1926. – Т.1. – Кн.1. – С.180-182.
2. Годовой отчет Одесского НИИ-СЕ за 1945 год. // Архив Одесского НИИ-СЕ. – 29 л.
3. Макаренко Н.П. : Биографические данные. // Архив Одесского научно-исследовательского института судебных экспертиз. – Дело № 6. – 8 л.
4. Макаренко М.П. Розслідування про отруєння / М.П. Макаренко. – Київ: Радянське будівництво, 1934. – 64 с.
5. Макаренко Н.П. Техника расследования преступлений : Практическое руководство для судебных работников / Н.П. Макаренко. – Харьков, 1925. – 156 с.
6. Митричев С. К вопросу о советской криминалистике / С. Митричев. // Социалистическая законность. – 1938. – №1. – С.62-66.